

'HEBRAÏCA VERITAS': ZEVENTIENDE-EEUWSE MOTIEVEN VOOR DE BESTUDERING VAN HET
HEBREEUWS DOOR PREDIKANTEN

W.J. van Asselt

Kerk en theologie 46 (1995) 309-324.

Inleiding

*'Ick beroepe my op de Conscientien van alle Godtsalige Dienaers, die de H. Schrift
neerstig lezen, welcke oft door ghebreck van goede gheleghenthey, oft door
versuymenisse, ofte quade aenleydinge harer studien, dese Talen in de Universiteyten
niet en hebben gheleert, ofte sy nu tegenwoordich in haren dienst, ende in 't lesen der H.
Schrift niet en bevinden, wat haer mangelt? oft die ghene, die goede gheleghenthey
versuymt hebben, nu geen berou en hebben van hare versuymenisse, ende ofte syse nu
niet geerne soudent leeren, indien sy de verlorene tijdt wederom mochten achterhalen,
ofte bequame gheleghenthey ende ledicheyt alsnoch daer toe conden hebben? Ick
vertrouwe vastelijck dat een yeghelijck antwoorden sal, ja, ende dat diesvolghens sy alle
hiertoe oock sullen arbeyden, dat dese vervallende studien eenmael in onse Kerkcen
moghen bloeyen '.*

Bovenstaande woorden zijn afkomstig van Sixtinus ab Amama (1593-1629), de jong gestorven taalgeleerde, die een belangrijke plaats inneemt in de geschiedenis van de studie en het onderwijs van de Oosterse talen gedurende de zeventiende eeuw in Nederland. In 1624 verscheen te Franeker een pamflet van zijn hand getiteld *Cort Vertoogh*, dat een overdruk was van een in 1623 aan de Friese synode gericht schriftelijk verzoek om voortaan geen predikanten meer te accepteren, die niet in staat waren om de oorspronkelijke tekst van de bijbel te raadplegen.¹ In het eerste gedeelte van dit geschrift

¹ Sixtinus Amama, *Cort Vertoogh / waer inne alle ghetrouwe Dienaers ende Opsinders der Ghereformeerde Ghemeynten van Vrieslant worden ghebeden / omme de behulpelijcke handt te bieden tot*

somde hij tal van argumenten op om aan te tonen dat de talen, in het bijzonder het Hebreeuws en het Grieks, *necessaria Theologiae instrumenta* waren. In het tweede gedeelte besprak hij de middelen om te komen tot 'executie deses goeden wercks'. /310/

Amama was een leerling van Johannes Drusius (1550-1616), hoogleraar Oosterse talen te Franeker. Deze bewonderde niet alleen de wetenschappelijke kwaliteiten van zijn pupil, maar nam hem ook na de dood van zijn eigen zoon als kind in huis op. Hij zag al vroeg in Amama een toekomstige opvolger. Na de studie te Franeker en Leiden (augustus 1614) bij de arabist Thomas Erpenius, vertrok Amama in januari 1615 naar Oxford, waar hij op aanbeveling van Drusius aan het Exeter College kon studeren. Naast de studie theologie doceerde hij tegelijkertijd Hebreeuws. Hij behandelde het boek Prediker en onderwees de grammatica.² Na het overlijden van Drusius op 12 februari 1616 keerde hij naar Franeker terug en werd niet zonder problemen benoemd tot diens opvolger, omdat men hem evenals Drusius verdacht³ van onrechtzinnigheid. Daarom richtte hij — waarschijnlijk uit tactische overwegingen — zijn onderzoek en kritiek eerst op de tekst van de *Vulgata*. Meteen al in zijn inaugurele rede gaf hij een verhandeling, waarin hij aantoonde dat een groot aantal rooms-katholieke dwalingen verklaard kon worden *ex*

de hoochnodighe opweckinge der vervallende studien der heylighe Talen / in welcke de H. Schriftuyre oorspronckelijck gheschreven is. Tot Franeker/

Ghedrukt by Freddrick Heyns Boeckdrucker/ woonende op de Coornmarckt/in de vergulden Druckerye/ Anno 1624. (Knuttel, *Pamfl. K.B.* nr. 3563]. Het citaat boven dit artikel staat op pagina B1. Een Latijnse vertaling vindt men in de belangrijkste publikatie van Amama getiteld *Anti-Barbarus Biblicus in tres libros distributus*, Amsterdam 1628, 196-239: *Supplex Paraenesis ad Synodos, Episcopos et Superintendentes Ecclesiarum protestantium*. Gezien de gewijzigde titel had Amama met deze Latijnse versie meer een internationaal publiek op het oog.

² Zie voor verdere biografische gegevens voor Amama o.a. E.L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo*, Leov. 1758, 166-179; W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker II*, Leeuwarden 1879, 98-104; *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, J.P. de Bie en J. Loosjes (red.), 's Gravenhage 1931, I, 132-138; D. Nauta art. 'Amama, Sixtinus' in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 2, Kampen 1983, 27-29; J.E. Platt, 'Sixtinus Amama (1593-1629): Franeker Professor and citizen of the Republic of Letters' in: G.Th. Jensma e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 236-248. Zie voor een goede analyse van Amama's belangrijkste publikaties P.T. van Rooden, *Theology, Biblical Scholarship and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century. Constantijn L'Empereur (1591-1648). Professor of Hebrew and Theology at Leiden* [Studies in the History of Leiden University, Volume 6], Leiden 1988, 66-81.

³ Men verdacht Drusius o.a. van arianisme op grond van diens uitleg van Spreuken 8:22 ('De Here heeft mij tot aanzijn geroepen'). Amama verdedigde later zijn leermeester in een *Commentatio ad celebrem illum locum Proverb. VIII. 22, kurois ektise me, in qua illud quoque ostenditur, Cl. & celeberrimum virum D. Joh. Drusium p.m. Arianae impietati non fuisse*. Amama nam dit commentaar ook op in zijn *Anti-Barbarus* (570v.). Zie voor de perikelen rond Amama's benoeming te Franeker o.a. Boeles, *Hoogeschool Franeker*, 98-104; *BWPGN*, 133; *BLGNP*, 27.

ignorantia ebraismi et Vulgata versione.⁴ Ter ondersteuning van zijn onderwijs schreef hij verschillende Hebreeuwse en Aramese grammatica's en was de eerste, die een Hebreeuws leerboek in het Nederlands met een Hebreeuws-Nederlands woordenboek uitgaf. Hoewel hij buiten de commissie van de Statenvertalers gehouden werd, had dit werk zijn volledige instemming. In tal van publikaties wees hij op de tekorten van de bestaande bijbelvertalingen en de nadelige gevolgen daarvan. Hij vatte zijn kritiek samen in zijn geschrift *Bijbelsche Conferentie* (Amsterdam 1623). Hierin vergeleek hij de bestaande Nederlandse vertalingen van de bijbel met de Hebreeuwse teksten en met buitenlandse vertalingen. Hij pleitte nadrukkelijk voor een 'nette beslepene ende nauuylsterende oversettinge des Bybels'.

/311/ Een jaar voor zijn dood publiceerde Amama zijn *Anti-Barbarus Biblicus*, een verzamelband waarin hij een aantal eerdere publikaties opnam. Daarvan verscheen na zijn dood in 1656 te Franeker een tweede druk.⁵ In het eerste boek van de *Anti-Barbarus* somde hij zeven *errores generales* op, die hij zag als 'bronnen van barbarij' in de theologiebeoefening van vroeger en nu, met alle kwalijke gevolgen van dien voor kerk en maatschappij. De eerste drie dwalingen en de zevende zag hij vooral bij het (tridentijns) katholicisme aanwezig: de gedachte dat de Septuaginta een goddelijk geïnspireerde tekst was (1); de opvatting dat de Vulgaat een authentiek geschrift was (2) en dat de oorspronkelijke tekst van de bijbel door joden en ketters bedorven was, zodat de traditie en het gezag van de kerk noodzakelijk waren (3); de mening dat elke bijbelplaats twee betekenissen had, een letterlijke en mystieke (7). De overige drie dwalingen trof men echter vooral bij protestanten aan. Amama dacht daarbij aan de opvatting dat de studie van het Hebreeuws en het Grieks inmiddels overbodig was (4); dat de vertalingen, die sinds de zestiende eeuw in het Latijn en in de landstalen verschenen waren, betrouwbaar geacht moesten worden (5), en dat men een goed theoloog zou kunnen zijn zonder kennis

⁴ De titel van deze inaugurele rede luidde: *Dissertatiuncula, qua ostenditur praecipuos papismi errores ex ignorantia ebraismi et Vulgata versione partim ortum, partim incrementum sumpsisse* (...), Franeker 1618 [Knuttel, *Pamfl. K.B.*, nr. 2793]. Ook in andere geschriften van Amama keerde dit anti-Vulgaat thema telkens terug. Zie Van Rooden, *Theology*, 80.

⁵ De titel van deze tweede druk luidde: *Anti-Barbarus Biblicus libro quarto auctus. Quorum primus ostendit VII. fontes omnis Barbariei quae superioribus seculis sacras literas foedavit: reliqui non solum exhibent centurias aliquot crassimorum errorum qui circa particularium locorum interpretationem ex istis fontibus emanarunt, sed & compluribus locis Scripturae facem allucent*. Franeker 1656, Typis Isardi Alberti. In het volgende verwijs ik naar deze uitgave.

van de grondtalen van de Heilige Schrift (6).⁶ In dit artikel besteden we voornamelijk aandacht aan de argumenten, die Amama in zijn *Cort Vertoogh* en in de *Anti-Barbarus* naar voren bracht om het belang van de bestudering van het Hebreeuws voor predikanten aan te geven. We letten daarbij ook op de invloed die Amama uitoefende op de visie van Johannes Coccejus (1603-1669). Hij studeerde van 1626 tot 1629 te Franeker onder Amama en Amesius, wier opvattingen inzake het belang van de kennis van de bijbelse grondtalen duidelijke sporen bij hem nalieten. Coccejus' eerste belangrijke publikatie over twee Talmud-tractaten⁷ kwam tot stand onder de directe leiding van Amama. Deze schreef er een zeer lovende aanbevelingsbrief bij gericht aan Matthias Martini, Coccejus' leermeester⁸ te Bre- /312/ men. In deze brief, de laatste openbare uiting van Amama, gedateerd op 3 augustus 1629, schoof hij Coccejus naar voren als zijn 'kroonprins' (zoals Drusius eerder bij Amama deed) en zei hij geen christen te kennen die ooit publiekelijk zoveel op het gebied van de Talmud gepresteerd had als de toen bijna zesentwintig jaar oude Coccejus. In bepaald opzicht kan het werk van Coccejus gezien worden als een voortzetting van Amama's ideeën en initiatieven.⁹ Veel van hun geschriften over het belang van het Hebreeuws in de strijd tegen de 'barbarij' op theologisch en op maatschappelijk gebied en over de samenhang tussen deze beide verschijnselen, vertonen een sterke verwantschap.

2. De bestudering en het onderwijs van het Hebreeuws in de zeventiende eeuw

⁶ Van Rooden, *Theology*, 77, typeert de strekking van de *Anti-Barbarus* als 'an aggressive Protestant humanism'. Volgens Platt, *Sixtinus Amama*, 237, heeft Van Rooden over het hoofd gezien dat Amama hier invloed onderging van Erasmus' *Antibarbarorum liber* van 1520. Erasmus publiceerde dit geschrift om de oppositie tegen de oprichting van het Collegium Trilingue te Leuven in september 1518 te weerleggen.

⁷ Dit geschrift verscheen in 1629 te Amsterdam. De volledige titel luidde: *Duo Tituli Thalmudici Sanhedrin et Maccoth: Quorum ille agit de Synedriis, judiciis, suppliciiis capitalibus Ebraeorum; Hic de poena falsi testimonii, exilio, asylis, flagellatone. Cum Excerptis ex utriusque GEMARA, versa, & annotationibus, depromtis maximum partem ex Ebraeorum Commentariis illustrata*, in: Coccejus, *Opera* VII, Amst. 1673.

⁸ Vier maanden eerder, op 30 april 1629, had Amama al een enthousiaste brief over de kwaliteiten van Coccejus aan Martini geschreven: *Epistola I. Testimonium de Coccejo Juvene perhibens. Matthiae Martino Sixtinus Amama*. Zie Coccejus, *Opera Anekdotica, Tomus Alter*, Amstelodami 1706, 619.

⁹ Van Rooden, *Theology*, 82, vraagt zich af of Amama's invloed zich ook niet uitstrekte tot de inhoud van Coccejus' theologie. Hij wijst op beider apocalyptische geschiedenisbeeld en hun nadruk op een bijbelse theologie. Het blijft echter bij een suggestie, die niet verder uitgewerkt wordt. Zijn gedachte dat Coccejus' Hebreeuws woordenboek (lexicon) teruggaat op een initiatief van Amama is echter onjuist. Zie W. J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, Ede 1988, 170 (aant. 18).

De belangstelling van christelijke zijde voor het Hebreeuws begon niet pas in de zeventiende eeuw. De wortels ervan liggen in het humanisme. Aan het eind van de vijftiende en aan het begin van de zestiende eeuw behoorde beheersing van de drie klassieke talen tot het humanistisch-literaire ideaal van de *eruditio trilinguis*.

In de geschiedenis van de studie en het onderwijs van het Hebreeuws gedurende de zestiende en zeventiende eeuw kunnen drie perioden¹⁰ onderscheiden worden. In de eerste periode, beginnend bij humanisten als Wessel Gansfort en Johannes Reuchlin,¹¹ werden de bestudering en het onderwijs van het Hebreeuws voornamelijk bepaald door contacten met rabbijnen en stonden de christelijke hebraïsten onder invloed van de toenmalige rabbinica. Belangrijke pioniers in deze eerste periode waren van reformatorische zijde vader en zoon Buxtorf¹² te Bazel. In de tweede periode die zich uitstrekte over het /313/ grootste deel van de zeventiende eeuw, werden bij de bestudering van het Hebreeuws ook andere Semitische talen als hulpmiddel gebruikt. Ook al bleef de waardering voor het 'rabbinisme' bestaan en werd het Hebreeuws gezien als *primaeva lingua*, toch werd het meer en meer in vergelijking met andere talen, vooral het Arabisch, bestudeerd. In deze tijd verschenen ook vergelijkende grammatica's en polyglotten. De derde periode begint met de achttiende eeuw. De invloed van de joodse traditie raakte op de achtergrond doordat de nadruk kwam te liggen op het belang van de andere semitische talen, die niet meer beschouwd werden als *filiae*, maar als *sorores* van

¹⁰ Zie de overzichten in het standaardwerk van J. Nat, *De studie van de Oostersche Talen in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Purmerend 1929, 4,5, 18v. en 45v. De 17e eeuw kenmerkte zich door het ontsluiten van de rabbijnse bronnen. Coccejus speelde daarbij met zijn uitgave en vertaling van Sanhedrin en Makkot een vooraanstaande rol.

¹¹ Zie H.A. Oberman: 'Gansfort, Reuchlin and the "Obscure Man". First Fissures in the Foundation of Faith' in: Johannes Helmrath, Heribert Muller (Herausg.), *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, München 1994, 717-735. Oberman toont aan dat Gansfort overtuigd nominalist was en tegelijk een competent bijbels theoloog: 'Some twenty years before Reuchlin designed his Hebrew grammar (1506) which would initiate a period of intensive study of the Jewish Scriptures among Christian Hebraists, Wessel acquired such knowledge of Hebrew, that at a number of crucial points he could advance critical deviations from the Vulgate version' (733). Op de eerste pagina van het *Cort Vertoogh* roemt Amama Reuchlin, Erasmus, Huddaeus, Pagninus en Arias Montanus als zijn illustere voorgangers.

¹² Johannes Buxtorf sr. (1564-1629) was vanaf 1591 hoogleraar Hebreeuws te Bazel. Hij nam joden bij zich in huis om zijn kennis van het Hebreeuws te perfectioneren. Van groot belang was zijn editie van een *Biblia Rabbinica* (1618-1619), bestaande uit de Hebreeuwse tekst van het O.T. met commentaren van middeleeuwse rabbijnen en targumim, bedoeld voor zowel joodse als christelijke lezers. Zijn zoon Johann volgde zijn vader in 1629 op en verzorgde de uitgave van een (in het handschrift van zijn vader nagelaten) concordantie en een woordenboek op de Talmud. Zie voor Buxtorf sr. E. Kautzsch, *Johannes Buxtorf der Aeltere*, Basel 1879. Coccejus correspondeerde uitvoerig met Buxtorf jr. over actuele exegetische kwesties. Zie E. Staehelin, 'Der Briefwechsel zwischen Johannes Buxtorf II und Johannes Coccejus', *Theologische Zeitschrift* 4 (1948), 372-391.

het Hebreeuws. Prominente vertegenwoordigers van deze richting ('de Hollandse School'), waren Albert Schultens¹³ te Franeker en later te Leiden, en Adrianus Reland¹⁴ te Utrecht. Omdat Amama en Coccejus de overtuiging toegedaan waren dat het Hebreeuws de *primaeva lingua* was, moeten zij gerekend worden tot de tweede (tussen)periode.

De bestudering van het bijbels Hebreeuws en de rabbinica aan de Nederlandse universiteiten stond gedurende de eerste decennia van de zeventiende eeuw vooral in dienst van de totstandkoming van de Statenvertaling.¹⁵ De toenemende belangstelling voor de Hebreeuwse taal gaf bovendien een sterke impuls aan de ontwikkeling van de Hebreeuwse typografie in Nederland,¹⁶ in het bijzonder in de universiteitssteden Leiden, Franeker en Utrecht. Deze typografische activiteiten kunnen zeker beschouwd worden als graadmeter voor het Hebreeuwse reveal aan de Nederlandse universiteiten.¹⁷

/314/ Ondanks deze bloei duurde het nog een flink aantal jaren voordat een regeling tot stand kwam waarin het Hebreeuws als een verplicht examenonderdeel voor aanstaande predikanten gold. Pas in de jaren dertig van de zeventiende eeuw was dit het geval. Wat was de oorzaak van de late invoering van deze regeling?

¹³ Albert Schultens (1686-1750) ontwikkelde een nieuw programma voor het onderricht in het Hebreeuws door losmaking van de band met de rabbinistiek, wetenschappelijke lexicografie en vergelijkende taalstudie. Hij legde zich vooral toe op de studie van het Arabisch, al bestudeerde hij deze taal niet geheel los van bijbels-exegetische bedoelingen. Zie over hem J.C. de Bruïne in: *BLGNP* 1, 330-333. Nat, *De studie*, 45, citeert de volgende uitspraak van Schultens: 'Accurationem tamen si amemus, (lingua Arabica) Soror potius, et quidem Gemella Soror, nominanda esse videtur'.

¹⁴ Adriaan Reland (Hadrianus Relandus, 1676-1718) doceerde in 1699 te Harderwijk fysica en metafysica, sinds 1700 Orientalia te Utrecht. Hij publiceerde over klassieke, Arabische en Perzische literatuur en verwierf grote bekendheid door zijn boek *De religione Mohammedica libri duo* (1705), dat zelfs op de rooms-katholieke index geplaatst werd vanwege vermeende pro-islamitische propaganda.

¹⁵ Zie C.M.L. Verdegaal, 'De Statenbijbel en de rabbijnen. Een exemplarische sfeertekening van het ontstaansmilieu van de Statenvertaling', in: *Ter Herkenning* 12 (1984), 137-147; idem, 'De Statenbijbel, de hebraïsten en de rabbijnen. Een schets van de context van een vertaalproject', in: M. van den Berg e.a. (red.), *Uit de sjoel geklapt. Christelijke belangstelling voor joodse traditie* [uitgave bij de gelegenheid van het 23e lustrum van Excelsior Deo Iuvante], Hilversum 1986, 160-178. Deze artikelen geven een uitnemend overzicht van de wijze waarop het Jodendom met zijn rabbijnse tradities toentertijd gewaardeerd werd.

¹⁶ Zie L. Fuks en R.G. Fuks-Mansveld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815. Historical Evaluation and descriptive Bibliography* I, Leiden 1984.

¹⁷ Men kan de Hebreeuwse typografie in Nederland verdelen in twee groepen, te weten 1. de protestants-theologische, die zich grotendeels om de hogescholen kristalliseerde en 2. die van de joodse gemeenschap te Amsterdam, die vooral in de joods-kerkelijke behoefte van de Republiek voorzag en meer nog in die van het buitenland. In Amsterdam ontwikkelde men een eigen lettertype, dat grote faam verwierf als de 'Amsterdamsche letter'. De Utrechtse Hebreeuwse typografie, die haar ontstaan dankte aan de theologische faculteit is beschreven door Jac. Zwarts, 'De Hebreeuwse Typografie van Utrecht' in: *Het Grafisch Museum* 7 (1937), 21-57.

In het begin van de zeventiende eeuw waren er op het grondgebied van de Republiek volgens schattingen niet meer dan 1100 dienstdoende predikanten, waarvan een derde deel in de provincie Holland.¹⁸ Daartoe behoorden academisch gevormde predikanten maar ook gewezen priesters, monniken, seminaristen en de 'idiotai' of 'Duitse klerken', zo genoemd omdat zij de kennis van andere talen dan het Nederlands misten.¹⁹ In 1586 en 1605 besloot de synode van Leeuwarden, naar het voorschrift van de synode van Dordrecht in 1578, niemand tot het ambt van predikant toe te laten dan na een 'conscientieus, sorgvuldigh ende getrou Examen'. Over kennis van de grondtalen werd echter niet gesproken.²⁰ Aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw was het dus zeer wel mogelijk toegang tot de kansel te verkrijgen zonder enige kennis der grondtalen. In het *Cort Vertoogh* gaf Amama de situatie kernachtig weer: 'De professien van beyde Talen alhier opgherecht zijnde, ende bane om dese Talen te leeren, door het sweedt ende Schriften van so vele geleerde lieden, zijnde so effen ghemaect, datmen ghemackelijck min als 3. Maenden so vele leeren can, als in een Dienaer tamelijck van noden is, vindt men onder de 30. Studenten nauwlijcks eene, die sich hier aen laet gheleghen zijn'.

In deze situatie zou echter verandering komen. Amama's *Cort Vertoogh* vond spoedig binnen en buiten Friesland gehoor. Op 26 mei 1624 werd in de vijfde zitting van de Friese synode te Harlingen een resolutie aangenomen waarin bepaald werd dat kandidaten, die zich voor het praeparatoir examen aanmeldden, een verklaring van de hoogleraren in de Hebreeuwse en Griekse taal konden overleggen, inhoudende dat de examinandi de oorspronkelijke tekst van de bijbel konden lezen en verstaan. Ook voor de classes waar de aanstaande predikanten toegang verzochten, moesten zij een proeve van hun bekwaamheid met betrekking tot de grondtalen afleggen.²¹

¹⁸ Zie A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Assen 1974, 34 v.

¹⁹ *Ibidem*, 35.

²⁰ Boeles, *Hoogeschool Franeker I*, 360-361.

²¹ Ten aanzien van de 'idiotai' of Duitse klerken besloot de Friese synode, dat met hen 'in omni discretione' en 'pro ratione rerum' gehandeld moest worden. Regel werd dat zij op bepaalde tijden voor de classes waartoe zij behoorden een preek moesten houden, die dan ter plekke beoordeeld werd. Dit gold ook voor studenten die al afgestudeerd waren, maar nog geen standplaats gevonden hadden. Tenslotte drong de synode er bij alle classes op aan dat het genomen besluit na Pasen van het volgend jaar (1625) volledig gerealiseerd diende te zijn. De Friese synodes, die achtereenvolgens te Dokkum (1625), Leeuwarden (1626), Joure (1627) en Franeker (1630) bijeen waren, herhaalden nog eens nadrukkelijk de besluiten van

/315/ 3. Motieven voor de bestudering van het Hebreeuws

Zoals we reeds zagen somde Amama in het eerste boek zijn *Anti-Barbarus* zeven *errores generales* op, waarmee hij de bronnen wilde aangeven waaruit 'barbarij' in de theologiebeoefening was voortgekomen. In het tweede en derde boek illustreerde hij dit door een uitvoerige bespreking te geven van een groot aantal vertaalfouten in de tekst van de Vulgaat. Vooral de fouten in vertaling van de Pentateuch en van de historische en wijsheidsliteratuur werden door Amama uitvoerig aan de kaak gesteld.²²

Naast dit uitgesproken polemisch motief voor het belang van de bestudering van het Hebreeuws, putten Amama in zijn *Cort Vertoogh* en Coccejus in zijn geschriften²³ uit een waar arsenaal van andere argumenten. Bij een eerste verkenning daarvan is het niet eenvoudig deze te rubriceren. Argumenten voor het nut van het Hebreeuws werden door Coccejus ook gebruikt om de ouderdom van deze taal aan te tonen. Dit is bijvoorbeeld het geval met de zogenoemde hebraïsmen (zie onder). Toch kunnen grofweg drie hoofdrubrieken onderscheiden worden, waarin de verschillende argumenten voor de studie van het Hebreeuws onder te brengen zijn.²⁴ Men sprak allereerst over de *veritas* van het Hebreeuws. Daarmee werd vooral het theologisch belang en zelfs de theologische

Harlingen. Dat doet vermoeden dat de streefdatum van Pasen 1625 lang niet door alle classes in de Friese kerkprovincie gehaald werd. Toch werd het een landelijk succes. Zie voor de verdere lotgevallen van Amama's *Cort Vertoogh* bij de provinciale synodes buiten Friesland *BWPGN* I, 135-136; Boeles, *Hoogeschool Franeker* 11, 100 v.

²² Met veel humor beschrijft Amama bijvoorbeeld hoe de middeleeuwse theologen 'behemoth' en 'leviathan' uit Job 40 door gebrek aan kennis van het Hebreeuws volkomen foutief interpreteerden: 'Sudant & aestuant boni isti Interpretes, ut doceant quodnam sit illud foenum, quod Diabolus comedit. Quisnam sit umbilicus eius, quae caudia, qui testiculi etc. (...) Fateor Ebraïsmorum ignorantiam & aberrantem non uno loco versionem ipsis quasi injecisse manum, ut, dum pauca quaedam loca de elephante vel balaena explicari non posse, Diabolo contra optime convenire putarent, omnia tanquam de Diabolo primario dicta acciperent.' *Anti-Barbarus*, 435.

²³ De belangrijkste geschriften van Coccejus in dit verband zijn: 'Exercitatio de linguae Hebraeae analogia, utilitate et necessitate & discendi methodo', in: *Opera Anekdotica* II, Amstelodami 1706, 507-508; 'Hebraismi aliquot et Hellenisticae locutiones ex Novo Testamento', *o.c.*, 509-512; 'Consilium de agendis ad incitationem Studiorum Theologicorum, ex usu Academiae & Ecclesiae Frisicae', *o.c.*, 503-505. Ook in brieven, oraties en commentaren ging hij op deze kwestie in. Zie bijv. Epistola LXXXII, d.d. 10 dec. 1661, gericht aan Petrus van der Hagen en Epistola XXXV d.d. 27 aug. 1653, gericht aan Johannes Buxtorf jr. over de vraag: 'Hebraicus textus an sit corruptus?' Vgl. ook Epistola CLV (z.j. en z.p.). Al deze brieven zijn te vinden in *Opera* VI, Amstelodami 1673.

²⁴ Thomas van Erpe (Erpenius, 1584-1624), die in 1613 benoemd werd tot hoogleraar Oosterse talen te Leiden, wees reeds in zijn oratie over het belang van de studie van het Hebreeuws op de *dignitas* en *utilitas* van deze taal. Bij de *utilitas* noemde hij een aantal argumenten, die we ook weer tegenkomen bij Amama en Coccejus. Vgl. Van Rooden, *Theology*, 60 v.

noodzaak van het Hebreeuws aangegeven. Hierin lag tevens de *dignitas* en de *utilitas* van deze taal opgesloten. Bij de waardigheid refereerde men vooral aan de oudheid, de heiligheid en de schoonheid van het Hebreeuws.

/316/ Bij de bespreking van het nut komen we bij Amama en Coccejus diverse argumenten tegen. Kort samengevat luiden deze:

- (1) kennis van het Hebreeuws als oudste taal verschaft kennis van de wereldgeschiedenis
- (2) inzicht in het Grieks van het N.T. berust op kennis van het Hebreeuws
- (3) kennis van het Hebreeuws is de basis voor een 'godzalig' leven
- (4) kennis van deze taal is beslissend bij theologische controversen
- (5) het Hebreeuws is bron van alle menselijke wijsheid
- (6) kennis van deze taal is onmisbaar in verband met de aanstaande bekering der joden
- (7) kennis van het Hebreeuws verschaft toegang tot de rabbijnse literatuur.

In de volgende paragrafen zullen we de belangrijkste punten samenvatten en kort bespreken. Argumenten die hier verder onbehandeld blijven, hebben te maken met de bestrijding van Socinianen uit Polen en Zevenburgen, wier invloed in Nederland volgens Amama steeds groter werd. Het verontrustte hem zeer dat onder hen 'soo wel Leecken als Leeraers, oock in haer oude dagen, sonder te sien op eenighe costen, dese Talen leeren'. Ook onder de 'Mennonisten, die voor desen verachters waren van alle gheleertheyt' zijn, zo verzuchtte hij, 'teghenwoordigh sodanighe Leeraers, die in beyde Talen ervaren zijn'. Gereformeerde leraars kunnen hierbij toch niet achterblijven?²⁵

3.1 Veritas

De eerste dwaling waaruit volgens Amama de barbarij is ontstaan, was de opvatting dat de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Septuaginta, door God geïnspireerd zou zijn. Zowel Amama als Coccejus noemen dit de *error primarius* van de *ecclesia primitiva*, waaruit talloze andere dwalingen voortgekomen zijn. In de eerste veertien hoofdstukken van de *Anti-Barbarus* verdedigde Amama daarom met nadruk de opvatting

²⁵ In een ander argument in het Cort Vertoogh (B XIII) dat we hier verder niet uitdiepen, wees Amama op een aantal kerkvaders die het belang van de oorspronkelijke talen ingezien hadden, en evenals Origenes 'in hooghe ouderdom' nog Hebreeuws geleerd hadden.

dat alleen de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament het authentieke *verbum Dei* is. De *hebraïca veritas* is derhalve gebaseerd op het feit, dat God het Hebreeuws verkoos als middel om zich aan de wereld te openbaren. Het is de *prima lingua* van het menselijk geslacht. Daarom kan alleen de Hebreeuwse tekst van het Oude en de Griekse tekst van het Nieuwe Testament 'woord van God' genoemd worden. In het *Cort Vertoogh* noemt Amama de tekst in de grondtalen 'het authentieke Instrument des verbondts' en 'authentieke Schriftuyre'. Geen enkele vertaling verdient deze titulatuur tenzij deze volledig in overeenstemming is met de authentieke tekst. Amama legde er sterk de nadruk op dat zij, /317/ die zich met een vertaling moeten behelpen, met God spreken 'als door een Taelman'. Een predikant is echter een ambassadeur van God: 'Is het niet vreemt, dat een ambassadeur met syn eygen Heer door een Taelman spreken soude?'²⁶ De studenten en predikanten kunnen veel leren van een Griek genaamd Themistocles. Als balling in Perzië mocht hij slechts éénmaal met de Perzische koning spreken. Omdat hij dit gesprek niet via een tolk wilde voeren, vroeg hij een jaar tijd om de Perzische taal te leren.²⁷

De nadruk op de Hebreeuwse tekst als het authentieke woord van God riep echter ook problemen op met betrekking tot de herkomst en ouderdom van de vocaaltekens. Gold de goddelijke oorsprong ook voor het klinkersysteem? Maar als nu aangetoond werd dat de vocalisatie van later datum was? Zo had reeds in 1538 de joodse auteur Eliah Levita naar voren gebracht dat het vocalisatiesysteem pas na de afsluiting van de babylonische Talmud in de zesde eeuw na Christus was ontstaan. Ludovicus Cappellus (1585-1658), hoogleraar Hebreeuws aan de gereformeerde academie van Saumur, nam Levita's argumenten over. Dit was het begin van een strijd die bijna de gehele zeventiende eeuw

²⁶ *Cort Vertoogh*, A3, V. Amama verwijst hier naar Antonius Walaeus (1573-1639), die in zijn *Oratio de studio Theologiae* (1619) sprak over de juiste inrichting van de theologische studie en de verschillende onderdelen daarvan. Walaeus vergeleek de predikant, die de bijbel in de grondtalen leest, met de oudtestamentische priester, welke i.t.t. het volk het altaar mocht naderen. De kennis der talen moest echter niet overdreven worden. Een middelmatige kennis (*mediocriter*) is voor de predikant voldoende.

²⁷ *Cort Vertoogh*, A3, v: 'Wat sal dan de jonghe Studenten der H. Schriftuyre toestaan te doen? welke niet eenmael, maar daghelijcks, gheduyrende den gheheelen tijdt hares Heyligen dienstes met de Coninck aller Coninghen van de alderhoochwichigst saken, die der zielen salicheyt betreffen, te spreekken ende te handelen hebben?' Welke bron Amama gebruikte voor deze vergelijking met Themistocles kon ik niet achterhalen.

zou voortduren.²⁸ De kwestie was zo belangrijk omdat hier twee dingen op het spel stonden. Enerzijds de visie dat de Hebreeuwse tekst zoals die voor handen was, het authentieke woord van God was. Bij een late datering van de vocaaltekens zou men weinig kunnen inbrengen tegen het rooms-katholieke standpunt van de authenticiteit en normativiteit van de Vulgaat. Anderzijds was het probleem hoe deze late datering van de vocalisatie in overeenstemming te brengen met de opvatting, dat de gehele Hebreeuwse tekst door de Heilige Geest geïnspireerd was.

Een groot aantal christen-hebraïci waaronder vader en zoon Buxtorf te Bazel, bestreed echter de opvattingen van Capellus. Ook Coccejus mengde zich nadrukkelijk in deze discussies. Naast het theologisch argument van Gods providentie stelde hij tegenover de late datering de zogenaamde Ezra-hypothese, die de vastlegging van de vocaaltekens dateerde in de tijd van Ezra, /318/ door 'de mannen van de grote synagoge', dus nog in de canonieke periode. De masoreten bouwden slechts voort op het werk van Ezra.²⁹ Anderen verdedigden een tussenoplossing, die er op neer kwam dat de late datering van de vocaaltekens geen enkele afbreuk deed aan de vroege oorsprong van de tekst. De vocaaltekens waren niet noodzakelijk, omdat de klank ervan al door de medeklinker zelf geïmpliceerd werd. Bovendien kon ook van andere talen zoals het Arabisch, Syrisch en Aramees³⁰ bewezen worden, dat ze oorspronkelijk ongevocaliseerd waren.

Een tweede controverserond de authenticiteit van de Hebreeuwse tekst ontstond in de tweede helft van de zeventiende eeuw rond het boek van Isaïc Vossius getiteld *Dissertatio de vera aetate mundi*, dat in 1659 het licht zag.³¹ Hierin verdedigde Vossius

²⁸ Zie Richard A. Muller, 'The debate over the vowel points and the crisis in orthodox hermeneutics', *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 10 (1980), 53-72. Vgl. L. Diestel, *Geschichte des Alten Testaments in der christlichen Kirche*, Jena 1869, 334-341. Muller belicht de gereformeerde, Diestel vooral de lutherse kant van dit debat over de vocaaltekens.

²⁹ Zie Coccejus, *Opera* VI, Amst. 1673, Epistola LXXXII. In deze uitvoerige brief aan Petrus van der Hagen van 10 dec. 1661 ging Coccejus in op allerlei hermeneutische kwesties, die in deze periode speelden. Over Cappellus' opvattingen zegt hij: 'Neque verum est, notulas, quam *incrustaturam Masorethicam* appellat Vir Doctus [Cappellus], tantum considerandam esse, ut expositionem quandam. Sunt eae nobis vicariae *tou anagnoseos*, quae a priscis aetatibus facta est in Synagogis (...) Neque enim id a Rabbinis confictum atque excogitatum est'. Een groot deel van deze brief nam Coccejus op in de praefatio bij zijn geschrift *Consideratio judaicarum quaestionum et responsionum XXIII*. Zie noot 32.

³⁰ Epistola LXXXII: 'Docendus sum, impossibile esse, ut notae vocales fuerint in usu ante templum crematum: licet ipsae literae ad ea suscipienda factae videantur, & Syri Arabesque suis item utantur, & Aethiopes pro sono vocalis corpora literarum mutant.

³¹ Isaïc Vossius was een zoon van Gerardus Vossius, hoogleraar welsprekendheid en geschiedenis (chronologie) te Leiden (1622-1631) en eerste rector van het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Zie voor meer gegevens over hen C.S.M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Zwolle 1967.

opnieuw de opvatting dat de Septuaginta de meest betrouwbare tekst van het Oude Testament gaf, omdat de Hebreeuwse handschriften door vocalisering bedorven zouden zijn. Hij beschuldigde de verdedigers van de authenticiteit van de Hebreeuwse tekst van 'rabbijnisme'. In deze strijd trad opnieuw Coccejus op de voorgrond. Met een beroep op de geschriften van Amama en met tal van historische en filologische argumenten trachtte hij aan te tonen, dat de overgeleverde Hebreeuwse tekst niet, zoals Vossius meende, vanuit de Septuaginta gelezen en verbeterd moest worden, maar omgekeerd.³²

3.2 Dignitas

De christen-hebraïsten waren vervuld met een diepe eerbied voor de Hebreeuwse taal. Voor Amama was de Hebreeuwse taal 'de alleroudste, de heylige waarvan Godt de Heere de auteur is'.³³ Het is de *prima lingua* en moeder /319/ van alle andere talen, ook van de Griekse taal.³⁴ Coccejus besteedde in zijn geschrift *Exercitatio* veel aandacht aan de vraag waarom het Hebreeuws als de matrix van alle andere talen beschouwd moest worden. In navolging van Augustinus meende hij dat het Hebreeuws in verband gebracht moest worden met Eber (Gen. 10:25), de achterkleinzoon van Sem. Hij verwekte Peleg 200 jaar na de zondvloed en deze werd zo genoemd vanwege de verdeling van de aarde, die in die dagen plaatsvond. Peleg is een Hebreeuwse naam. Daaruit trok Coccejus de conclusie dat Eber en de generaties na hem Hebreeuws spraken.³⁵

Dat het Hebreeuws een *heilige* taal genoemd wordt heeft volgens Coccejus zijn oorzaak in het feit dat het de Heilige Geest behaagd heeft om door middel van deze taal

³² Coccejus bestreed Vossius in twee geschriften. Eerst in de *Praefatio de fide sacrorum Codicum Hebraeorum, ac Versionis LXXX. interpretum*, welke verhandeling hij als een introductie van zijn geschrift *Consideratio judaicarum quaestionum et responsionum XXIII* (1661) beschouwde; de titel van het tweede geschrift luidde *Defensio altera auctoritatis verbi divini Veteris Testamenti, quod est in Hebraico Codice & ejus lectione recepta adversus Appendicem Hagiensem libri de L XX. Interpretibus* (1664). Beide geschriften zijn te vinden in: *Opera VII*, Amstelodami 1673.

³³ Cort Vertoogh, A3, II.

³⁴ De idee van het Hebreeuws als *prima lingua* was reeds aanwezig bij Origenes, Augustinus (*De Civitate Dei*, XVI, II), Isidorus van Sevilla (*Etymologiae* 9, I), bij Beda Venerabilis, Hugo van St. Victor en Roger Bacon. Vgl. Charles Stinson, "'Northernmost Israel': England, the Old Testament, and the Hebraic 'Veritas' as seen by Bede and Roger Bacon", in: Shalom Goldman (ed.), *Hebrew and the Bible in America: The First Two Centuries*, Hanover (NH)/London 1993, 14-42.

³⁵ Coccejus gebruikt hier dezelfde argumenten als Augustinus in *De Civitate Dei*, XVI, 11. Zie *Exercitatio*, 507: 'Ab istoc igitur Ebero & filii Hebraei & lingua Ebraea dici potuit'; vgl. ook 508: 'De antiquitate hujus linguae omit to dicere, constat enim primam esse. Neque etiam quanam ejus sit diffusio in alias linguas. Plurima enim aliae linguae habent ab Hebraeis, ut matrice.'

de *magnalia Dei* te expliceren. De schoonheid en indrukwekkendheid van de bijbel kan men alleen waarderen, als men de grondtalen kent. Omdat het Hebreeuws de moeder van alle talen is, heeft elke studie baat bij de kennis van deze taal. De waardering van het Hebreeuws als oertaal had dus ook implicaties voor de bestudering van andere talen, bijvoorbeeld het nieuwtestamentisch Grieks.

3.3 *Utilitas*

3.3.1 *wetenschappelijk nut*

Amama en Coccejus wezen beiden nadrukkelijk op het nut van het Hebreeuws voor de bestudering van andere talen, met name het nieuwtestamentisch Grieks. Men ontdekte dat veel nieuwtestamentische uitdrukkingen zonder kennis van het Hebreeuws niet te begrijpen waren. Sommige hebraïsten gingen daarin heel ver en verklaarden dat het nieuwtestamentisch Grieks geen Grieks was. Anderen, zoals Sebastiaan Pfochen, een medestudent van Coccejus in Franeker, verdedigden juist dat het Grieks van het Nieuwe Testament een zuiver klassiek Grieks was.³⁶ Coccejus reageerde in een afzonderlijk geschrift op Pfochens publikatie en gaf daarin ook aanwijzingen voor de rubricering van deze hebraïsmen en stelde criteria op voor de /320/ vaststelling daarvan.³⁷ Hij verwierp het standpunt van Pfochen, maar waarschuwde wel tegen overdrijving. Men moest niet op ingenieuze wijze allerlei hebraïsmen construeren, maar deze met solide argumenten en voorbeelden aantonen.

Zijn visie op de hebraïsmen in het Nieuwe Testament verschaftte hem niet alleen argumenten voor het wetenschappelijk nut van de bestudering van het bijbels Hebreeuws,

³⁶ S. Pfochen, *Diatribes de linguae Graecae puritate*, Amstelodami 1629. Zie voor deze strijd: J. Ros, *De studie van het Bijbelgrieksch van Hugo Grotius tot Adolf Deissmann*, Nijmegen 1940, 12 v. en H.J. de Jonge, *De bestudering van het Nieuwe Testament aan de Noord-Nederlandse universiteiten en het Remonstrants Seminarie van 1575 tot 1700*, Amsterdam/Oxford/New York, 1980, 35-37.

³⁷ Dit is het reeds eerder vermelde *Hebraismi aliquot & Hellenisticae locutiones ex Novo testamento*. De zoon van Coccejus vermoedde dat dit werk slechts een fragment was van wat zijn vader hierover geschreven had. In de praefatio bij de uitgave van de *Opera Anekdotica* in 1706 schreef hij: 'Forte hoc fuerit majoris operis fragmentum, vel hisce meditando se praeparavit ad majora. Certe scripsisse Parentem de hebraïsmis Novi Testamenti, eumque laborem distinxisse in classes & numeros, satis patet ex § 43. annotationum in posteriorem partem Capitis primi Euangelii Johannis. Praeterquam, quod Pfochenii Diatribes de Linguae Graecae Novi Testamenti Puritate & in eum Parentis stricturae a Doctissimo Rhenferdio editae, id abunde testantur. Hoc autem Manuscriptum delatum ad Pfochenium, an ab ipso sit retentum, vel quae ejus fuerint fata, omnino ignoro. Saltem mihi huc usque periisse certum est'.

maar lever de ook argumenten voor de noodzaak van de bestudering van de rabbijnse literatuur. Hij meende dat het Hebreeuws dat ten tijde van Jezus in de synagogen gesproken werd, niet het bijbels Hebreeuws was, maar het Hebreeuws van de Misjna. Alleen via dit Hebreeuws kon men derhalve de hebraïsmen op het spoor komen. De bijbelse en nabijbelse Hebreeuwse literatuur werd echter niet alleen bestudeerd met het oog op het Grieks van het Nieuwe Testament. Daarmee werden volgens vele zeventiende-eeuwse hebraïsten ook apologetische en missionaire doeleinden gediend.³⁸

3.3.2 *Bekering der Joden*

Het missionaire motief voor de bestudering van het Hebreeuws speelde reeds een belangrijke rol bij de overwegingen van Amama. Zijn eerder vermelde aanbevelingsbrief voor Coccejus bij diens terugkeer naar Bremen in 1629, besloot hij met de woorden: 'Misschien staat de tijd bijna voor de deur, die God voor de bekering der joden vastgesteld heeft (...) Als werkelijk de barbarij en de teugelloosheid in deze landen de overhand krijgen, dan hoop ik dat God vrome en grote zielen zal opwekken (en werkelijk, daar is Hij al mee begonnen), die in het uiterste Westen en in de Nieuwe Wereld andere scholen en opleidingen, meer geneigd tot dit soort studiën, zal oprichten'.³⁹ De verwachting van een spoedige bekering der joden en het daaraan gekoppelde argument dat daartoe kennis van het Hebreeuws nodig was, vinden we /321/ later ook bij Coccejus. In een brief van 26 aug. 1633 gericht aan Johannes Buxtorf jr. te Bazel beschouwde hij de uitgave van het Lexicon op de Talmud van Buxtorf sr. als een teken 'dat de tijd niet ver schijnt dat God de sluier, die over heel de aarde ligt, zal wegnemen en velen, die Christus en zijn rijk niet erkennen, de ogen zal openen — onder hen vooral de joden, zodat zij zich tot hun God en koning zullen bekeren'.⁴⁰

³⁸ De gedachte dat kennis van het Hebreeuws nodig was voor de bekering der joden in de eindtijd (op grond van een veranderde opvatting van Rom. 11 :25v) vinden we eerst bij Erpenius en ook bij Hugo de Groot. Later pas bij de orthodoxe theologen. Zie P. Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600-1660*, Cambridge/London 1970, 24v. Vgl. ook M. van Campen, 'Voetius en Coccejus over de Joden', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 16 (1992), 2-16.

³⁹ Coccejus, *Opera* VII, Amstelodami 1673.

⁴⁰ Epistola IV, in *Opera* VI, Amstelodami 1673: 'Nunc expectamus, ut absolutissimum Lexicon Rabbini-co-Talmudicum Parentis tui nobis communices, quod permultum faciet ad sanctam linguam iilustrandam & Talmudis notitiam publicandam. De cujus utilitate quid sentiam alibi declaravi. Mihi certe videtur prope abesse illud tempus, quo Deus scindat illud velum omnibus terris injectum, quod superest adhuc, & multis, qui Christum ejusque regnum non agnoscunt, interque eos Judaeis, oculos aperiat, ut ad Deum suum &

Ook in latere geschriften komt Coccejus telkens op dit thema terug. Na de oratie waarmee hij het hoogleraarschap theologie aan de Leidse academie aanvaardde, handelend over de oorzaken van het ongeloof van de joden,⁴¹ kreeg hij in december 1650 van de curatoren van deze universiteit de opdracht 'ad scribendum contra Judaeos'. In een brief van 4 juli 1651 aan Johannes Buxtorf jr. schreef hij wat de curatoren van hem verlangden. Hij moest vooral werken uitgeven, waaruit hij tegenover de joden kon aantonen, dat de leer van het Nieuwe Testament overal in het Oude aanwezig was. Dit was in Coccejus' ogen het meest effectieve middel om de joden te bekeren.⁴² Juist in die tijd werkte hij ook aan een uitgave van zijn commentaar op de twaalf kleine profeten. In de *praefatio* van dit commentaar onderstreepte hij daarom nogmaals dit perspectief.⁴³ Hij zag zijn filologische en exegetische inspanningen evenals zijn kennis van de rabbijnse literatuur als een bijdrage aan de missionaire arbeid onder de joden, wier bekering hij op grond van zijn periodenleer zeer nabij achtte.⁴⁴

3.3.3 Een 'nadere reformatie'

In de *Anti-Barbarus* schilderde Amama een zeer somber beeld van de toenmalige toestand der protestantse universiteiten. De reformatoren zijn opge- /322/ volgd door een generatie, die weer terugverlangde naar de vleespotten van Egypte en de fouten van de middeleeuwen herhaalde. In het woord vooraf aan de lezer gaf hij een uitleg van de titel van zijn boek: 'Met die benaming heb ik alleen diegenen op het oog, die hun ogen er voor

regem suum convertantur. Quis igitur dubitet, utile esse atque opportunum, ut illi nobis, nos illis fiamus paulo notiores ac familiariores?'

⁴¹ 'Oratio de causis incredulitatis Judaeorum habita Lugduni Batavorum in Auditorio Theologico Die IV. Octobris Anni 1650', in: *Opera* VI, Amstelodami 1673: '... curemus esse fructuosi ad velum, quod cordibus ipsorum incumbit in lectione Vet. Test. quantum per nostrum ministerium fieri potest, hoc est per demonstrationem verae justitiae & Testamenti ac regni Dei, abolendum.'

⁴² Epistola XXVIII, d.d. 4 juli 1651: 'Videtur a me flagitare Nobiliss. D.D. Curatorum hujus Academiae voluntas, qui me ad scribendum contra Judaeos obligarunt, ut ista potissimum edam, quibus patescat, doctrinam Novi Testamenti ubique in Veteri inculcari.'

⁴³ Coccejus schreef deze uitvoerige *Praefatio in lectionem Prophetarum eisagogike* op 29 aug. 1652 als inleiding op zijn *Commentarius in Prophetas Duodecium Minores*, te vinden in: *Opera* III, Amstelodami 1673.

⁴⁴ Zie voor een analyse van Coccejus' periodenleer W.J. van Asselt, 'Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw' in: F.G.M. Broeyer en E.G.E van der Wall (red.), *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 146-164; idem, 'Missionaire motieven en perspectieven in de theologie van Johannes Coccejus', in *Kerk en Theologie* 41 (1990), 227-236.

sloten en die, hoewel zij in staat waren deze talen te leren (...), deze niet bestudeerden en niet toestonden dat anderen ze leerden'.⁴⁵

Deze houding had volgens Amama ook grote maatschappelijke consequenties. In zijn *De barbarie oratio* van 22 september 1626 schetste hij een beeld van de historische ontwikkeling van de barbarij in zeven opeenvolgende fasen van de geschiedenis sinds de tijd van Christus. De barbarij bereikte een dieptepunt in de middeleeuwen, toen de kennis der heilige talen bijna verdwenen was. De opvattingen van de hervormers maakten een einde aan deze duisternis. Langzamerhand was echter de zon van de kennis der talen in de eeuw na de reformatie wederom verduisterd. Aan het slot van deze oratie ging Amama in op het zedelijk verval aan de Franeker academie. Door onmiddellijk daarachter twee eerder gehouden oraties over de barbarij der zeden en over dronkenschap te plaatsen gaf hij in zijn *Anti-Barbarus* uitdrukkelijk aan een verband te zien tussen de verwaarlozing der talenstudie en het zedelijk gedrag van de studenten.⁴⁶

Ook Coccejus hamerde tijdens zijn hoogleraarschap te Franeker voortdurend op dit thema. In een preek, die hij in maart 1643 voor studenten hield naar aanleiding van het uitbreken van rellen waarbij een dode gevallen was, wees hij op het bedenkelijk niveau van het studentengedrag. De theologiestudent las zelden de bijbel en leefde zich uit in de studentenverenigingen (*nationes*) waar het vaak door de drank een beestenbende was. De studenten en ook sommige hoogleraren kenden geen geestelijk leven. Daardoor broeide er aan de academies een kwaad dat zich via deze student en over de hele samenleving zou uitbreiden.⁴⁷

In welk kader moeten deze uitlatingen geplaatst worden? Van Rooden ziet Amama en Coccejus vooral als humanistisch georiënteerde taalgeleerden en beoordeelt hun opmerkingen over het zedelijk verval als uiting van een 'agres- /323/ sief protestants

⁴⁵ *Praefatio*, 5-6.

⁴⁶ Resp. *Oratio academica de barbarie morum, ubi & praesentia Academiae Franekerae disseritur*, welke Amama uitsprak bij de aanvaarding van zijn rectoraat in 1628 en *Oratio de Ebrietate*, welke hij hield bij de aanvaarding van het rectoraat in 1621.

⁴⁷ Zie Johannes Coccejus, *Oratio Nouthetikè ad studiosos, quum in tumultu vespertino Praestantissimus ac Doctissimus juvenis Johannes Prack SS. LL. candidatus occubisset. Ex decreto Senatus Academici habita Propriid. Kat. Martii A.D. 1643. Illustribus ac Praepotentibus Frisiae Ordinibus, eorumque Academiae Curatoribus Magnificis S.P.D.*, in: *Opera* VIII, 41-47. Aan het slot van deze preek roept Coccejus uit: 'Ubi eruditio, ubi virtus, ubi boni mores vigent, affluunt optimi ex omnibus partibus quique, quorum profectus experiri, ingenium periclitari, studia in usum fructumque tuum convertere potes (...) Quae enim major & verior gloria reperiri potest, quam praebere eruditioni & pietati sedem?'

humanisme', al constateert hij ook invloed van Amesius.⁴⁸ Op 26 aug. 1623 hield deze een rede voor studenten, waarin hij hen opwekte tot *praxin et studium pietatis* en talenstudie. Amama plaatste een gedeelte van deze oratie aan het slot van zijn *Cort Vertoogh*: 'Men besteedt geen enkele zorg aan het bestuderen der talen, men vertrouwt op postilles, commentaren en dikwijls ook op verzinsels van mensen (...) Deze zo grote goddeloosheid (*impietas*) zij verre van u, allerbeste jongelingen, zeer verre, bestudeert met zorg de Schrift (...) zodat uw zinnen geoefend zijn om goed en kwaad te onderscheiden' .

De invloed van Amesius op Amama waardoor bij de laatste het ideaal van de *eruditio trilinguis* en puriteinse motieven hand in handen konden gaan, moet niet onderschat worden. Een soortgelijke conclusie kan ook ten aanzien van Coccejus getrokken worden. Dat het bovendien in Franeker niet om een incident ging, blijkt uit het feit dat we de combinatie van deze elementen bijna een eeuw later ook nog tegenkomen bij de puriteinen, die zich in New England gevestigd hadden. Het Hebreeuws werd een verplicht onderdeel van het curriculum van de eerste door hen gestichte colleges zoals Yale (1701) en Dartmouth (1769). Ook deze puriteinen zagen een verband tussen een verwaarlozing van de talenstudie en het gevaar van zedelijk verval in kerk en samenleving.⁴⁹ Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of hier gesproken kan worden van een enigszins vergeten dimensie in het onderzoek naar de context van de beweging die uit was op een 'nadere reformatie' in kerk en samenleving.

4. Praktische wenken

⁴⁸ Van Rooden noemt de samenwerking van Amama met Amesius een gelegenheidsalliantie en stelt dat Amama zijn hele program voor de hervorming van de academie in Franeker al voor de komst van Amesius naar Franeker (in 1622) geformuleerd had. Platt, *Universiteit Franeker*, 243, verklaart het optreden van Amama meer uit diens 'entire experience of life in a soberly ordered academic community' tijdens zijn verblijf te Oxford. Beide auteurs willen Amama sauveren voor 'de Republiek der Letteren'. Verdedigers van de orthodoxie zouden naar het oordeel van Van Rooden naast deze internationale geleerdenbeweging staan. Vgl. echter de meer genuanceerde opmerkingen van Richard A. Muller over de relatie tussen 'orthodox theologians' en 'textual critics' in: *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, Vol. II, *Holy Scripture: The Cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 1993, 128.

⁴⁹ Zie Matthew I. Wiencke, 'Classical and Hebraic Models of Moral Instruction at Dartmouth College, 1770-1800', in Shalom Goldman (ed.), *Hebrew and the Bible in America: The First Two Centuries*, Hanover (NH)/London 1993, 201-208.

Aan het slot van zijn *Cort Vertoogh* gaf Amama de Friese synode een aantal wenken voor de uitvoering van zijn voorstellen. Hij zag wel wat in de praktijk van de Franse kerken om een *candidatus ministerii* alleen tot het *examen theologicum* toe te laten, als deze in staat was een hoofdstuk uit de Hebreeuwse of Griekse bijbel, dat men 'op de eersten opslach' tegenkwam, te lezen en uit te leggen.⁵⁰

/324/ Verder achtte hij het noodzakelijk dat het onderwijs aan de triviale scholen grondig werd herzien. Men ging er in sommige gevallen veel te vroeg van af, bij andere ontbrak het aan 'continuatie en 't vervolg'. Reeds in de triviale scholen zou het Hebreeuws op het lesrooster geplaatst moeten worden. Het argument dat het Hebreeuws te moeilijk was ging volgens Amama niet op, want de grondbeginselen konden in drie maanden geleerd worden. Het excuus van middelen en tijd dat studenten en predikanten blijkbaar dikwijls naar voren brachten, accepteerde Amama ook niet. De aanschaf van een Hebreeuwse grammatica, een woordenboek en een gedeelte van de Hebreeuwse bijbel kon de kop niet kosten: 'Wie leeft so verlaten van Patronen, ende wie leeft so onnoosel, die niet tienmael meer besteede in onnutte ja schadlijcke dinghen?'⁵¹

Tussen het eerste optreden van Amama en de dood van Coccejus strekte zich een periode van grote bloei uit voor de studie van het Hebreeuws aan de theologische faculteiten in Nederland. Honderd jaar na het verschijnen van Amama's pamflet hadden hoogleraren niet meer te klagen over onkunde in de grondtalen bij studenten en predikanten en over 'barbaarsheid' aan de academies. Nu kwamen er klachten binnen over het misbruik van de kennis der talen op de kansel. In de acta van de synode gehouden te Harlingen in het jaar 1726 lezen we de vermaning aan het adres van predikanten om meer te letten op de behoeften van de gemeenteleden en niet tot hen te spreken in talen, die zij niet verstonden.⁵² Het kerkgebouw was geen academische gehoorzaal. De weg der wijsheid voor de theologie-student en docent van vroeger en nu ligt blijkbaar tussen deze twee uitersten.

⁵⁰ *Cort Vertoogh*, B 2.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Zie J. Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde en evangelieprediking in de protestantsche kerk van Nederland*, 1865, 133.